

ارمنستان شرقی از فراز اسناد

● دکتر نصر الله پور محمدی املشی

مطالعه تاریخ و اسناد فارسی ماتنا داران نشان می‌دهد با سقوط حکومت صفویه در ایران، علی‌رغم مقاومت طولانی ارامنه، ارمنستان شرقی بتدریج به تصرف نیروهای عثمانی درآمد. بخش عمده مردم ارمنی و ملکان این دیار با حاکمیت عثمانی موافق نبودند و از ظهور قدرت نادرشاه و جنگ‌های او علیه امپراتوری عثمانی برای بازپس‌گیری منطقه‌ی قفقاز حمایت می‌کردند. در طی جنگ‌های نادر علیه عثمانی (۱۱۴۸ ه.ق. / ۵-۱۷۳۴)، نادر بار دیگر منطقه ارمنستان شرقی را تصرف و سرحدات ایران را تا زمان مرگش در سال ۱۱۶۰ ه.ق. / ۱۷۴۷ م. حفظ کرد و با صدور فرامین به کاتیلیکوس ارمنی اچمیازین و ملکان ارمنستان شرقی، حکمرانی ملکان و رهبری مذهبی کاتیلیکوس ارمنی را تأیید و حمایت و بدین ترتیب حاکمیت خویش را بر منطقه تنفیذ کرد. حضور خلیفه ابراهام کاتو غی گوس کورتی در شوری مغان نیز، نه‌تنها در ثبت گزارش دقیق این نشست با نوشتن یادداشت‌های خود مؤثر بود؛ بلکه بیانگر تمایلات و مناسبات حکومت نادرشاه و جانشینان او با ارمنستان شرقی بوده است. خلیفه سیمون که صحبت خلیفه ارمنی را درک کرده است در باب روابط نادر با خلیفه ابراهام می‌گوید:

«نادرشاه که مردی سهمناک و وحشت‌انگیز بود تا حدی که سنگ‌ها از هیبت نامش آب می‌شد، با خلیفه ابراهام آرام و مهربان بود و آنچه تقاضا می‌کرد انجام می‌داد. حتی کسانی که از نقاط دوردست عرایضی داشتند، نزد خلیفه آمده و با وساطت او موفق به انجام مستدعیات خود می‌گردیدند.»^۱

بدون شک تساهل مذهبی نادر در حسن روابط او با اقلیت‌های دینی و مذهبی مؤثر بوده است؛ ولی حمایت همه‌جانبه ارامنه در جنگ ایران و عثمانی در ایروان (یقوارد) خود نقطه عطفی در ساماندهی و تنفیذ حکومت افشاریه بر منطقه قفقاز، به‌ویژه ارمنستان به‌شمار می‌آید. و زمانی که خلیفه ارمنی در تفلیس با نادر دیدار می‌کند، نادرشاه برای توجه به رفاه حال ارامنه سفارش‌های به شرح زیر می‌دهد: اول آنکه اراضی آن سامان لم‌بزرع نماند. دوم این‌که به ارامنه مقیم عثمانی ابلاغ گردد حال که صلح و آرامش برقرار شده است از مراوده و تجارت خودداری نکنند. سوم نامه‌ای به همین مضمون به پاشای ارزروم نوشته شود. ضمناً در این

■ «تاملی در اسناد جلد چهارم متن فرامین فارسی»

■ به کوشش: ک.پ. کستیکیان

■ ایروان، نائیری، ۲۰۰۸

راستا سفارش‌هایی نیز به خان ایروان صادر کرده بود.^۲ با مرگ نادر و به دنبال آن سر برآوردن مدعیان قدرتی که به استثنای کریم خان زند، توان حکومت بر این مرز و بوم را در شرایط بحرانی نداشتند، سبب می‌گردد؛ نه تنها فرامین حکومتی در خصوص ارمنستان کوچکتر و ساده‌تر گردد؛ بلکه نفوذ ایران نیز در این منطقه رو به ضعف رود. فرامین فارسی ماتنا داران در تبیین این بخش از تاریخ سیاسی ایران و ارمنستان اهمیت فراوانی دارد.

از جمله اسناد خطی قدیمی «موسسه ماشتوس و نسخ خطی قدیمی» احکام و فرامین فارسی است که از طرف حکام و پادشاهان ایران صادر شده است. تعدادی از این احکام نیز به تقاضای ملکان ارمنی و یا در جواب کاتیلکوس ارامنه صادر شده است. دو جلد اول از این مجموعه اسناد و فرامین که از ورود اسلام به این منطقه تا پایان حکومت شاه صفی را شامل می‌شود، توسط **پاپازیان** بازنویسی و چاپ و منتشر و به دو زبان روسی و ارمنی نیز برگردان شده است. جلد سوم نیز شامل فرامینی است که از پادشاهی شاه عباس دوم تا پایان حکومت صفوی را در بر می‌گیرد و به کوشش «ک.پ. کستیکیان»^۳ بازنویسی و به دو زبان انگلیسی و ارمنی ترجمه شده است. جلد چهارم این مجموعه نیز به کوشش کستیکیان باخوانی و به زبان‌های ارمنی و انگلیسی برگردان شده است و شامل فرامینی از ۱۱۴۶ ه.ق. / ۱۷۳۴ م. الی ۱۲۱۱ ه.ق. / ۱۷۹۷ م. می‌باشد در این مجلد از متن فرامین فارسی ۵۶ سند باخوانی و منتشر شده است که صادر کنندگان آن عبارتند از: نادرشاه افشار، رضاقلی میرزا، ابراهیم شاه، آزادخان افغان، محمدحسن خان، کریم خان، آقا محمد خان، هراکلی دوم (حکمران گرجستان) و فرزندش گئورکی میرزا.

چنانکه بیان شد این کتاب به دو زبان ارمنی و انگلیسی تدوین گردیده است و توضیحات و مقدمه کستیکیان نیز فقط به دو زبان فوق ارائه شده است؛ اما با توجه به اینکه تصویر سند و بازنویسی آن‌ها به زبان فارسی در ادامه ارائه شده است؛ برای پژوهشگران فارسی‌زبان هم قابل استفاده است. هرچند پسندیده‌تر این بود که مقدمه و توضیحات کتاب به فارسی برگردان می‌شد و این اقدام مسلماً بر ارزش و اهمیت آن می‌افزود. کستیکیان در بخش توضیحات، لغات و اصطلاحات مهم دیوانی را شرح داده است. وی در توضیح این کتاب در قیاس با مجلدات پیشین می‌گوید:

«فرامین این جلد کوتاه‌تر است و در روش و زبان از ابداعاتی برخوردار است و عاری از مثال، فتوی و تصمیمات دیوان‌الصداره یا دیوان شرع می‌باشد. که آن نیز نتیجه تغییرات اجتماعی - سیاسی و تضعیف موقعیت مقامات عالی مذهبی در این مرحله از تاریخ ایران است. مهر شاهان و مدعیان سلطنت نیز در این دوره تغییر کرده است.»^۴ این در حالی است که محقق از نظر روش باخوانی و بازنویسی متن فرامین از مجلدات پیشین پیروی کرده است.

بخشی از اسناد فرامین اصلی هستند و بخشی نیز استنساخ فرامین و

احکام و فاقد مهر حکومتی هستند ولی جمله «سواد مطابق اصل است و اصل نزد داعی درگاه ضبط است» با مهر تعدادی از مقامات سیاسی و مذهبی تأیید شده است. از نکات قابل توجه اسناد فارسی ماتنا داران می‌توان به موضوع مطالبات ارامنه در این دوره اشاره کرد که بیانگر روحیه مالی و تجاری ارامنه است. بدین صورت که از نظر تعداد و حجم درخواست‌ها و صدور احکام، نخست به مباحث و مسائل مالی، تجاری و مالیاتی توجه شده است و در مرتبه دوم به حفظ مذهب و کلیسا. علاوه بر این، باید به میزان مالیاتی اشاره کرد که اقلیت‌های مذهبی مانند ارامنه و کلیساهای ارمنی و موقوفات آنان ملزم به پرداخت آن بودند و بنا بر ضرورتی که در مناسبات مالی و سیاسی کلیسا و حکومت مرکزی پیش می‌آمد، گروهی از آنان و کلیساهای آنان از پرداخت مالیات معاف می‌شدند^۵ و سرانجام باید گفت که اسناد فارسی ماتنا داران نشان می‌دهد استناد به احکام پادشاهان صفوی، در دوره افشاریه و زندیه همچنان برای سامان دادن به نظام مالی و اقتصادی، به‌ویژه سیستم آبیاری روستاهای ارمنی نشین مورد توجه و تأکید بود. در مجموع مضامین و محتوی آن‌ها به اجمال به شرح زیر است:

حاشیه سمت چپ فرمان سال ۱۱۴۶ که خوانا نیست برای ملک میانسر صادر شده است؛ اما محتوی سند مشخص است که اعلام خدمت‌گذاری ملک میانسر و تأیید و تأکید حکومت از ملک فوق و اقدامات اوست (س. ۱).^۶ سه فرمان بعدی نادر برای ملک داود کشیش روستای دوشانلو و محال خاچین است. ضمن این که ابتدا پیشنهاد کمک و حمایت ملک داود مطرح گردیده است؛ فرمان نادر نیز در بالای نوشته ملک تقریر یافته است. (س. ۲، ۳، ۴) ممنوع نمودن آزار و اذیت سپاهکلاهان و عدم طلب اخراجات از آنان (س. ۵) از محمدقلی خان و دیگر عمال الکای ایروان خواسته شده است تا مزاحم برداشت محصولات سپاهکلاهان نشوند. (س. ۶) تقاضای ابراهام گائوگی گوس خلیفه ارامنه، مبنی بر واگذاری و انتقال درآمد و محصولات دو قطعه باغ و سهم آب قناتی که در تبریز و ده خوارقان وقف اوچ کلیسا بود. (س. ۷) بیان نام روستاهایی که درآمد آنان از قدیم الایام صرف سپاهکلاهان و کشیشان می‌شد. (س. ۸) ارسال پیشکش و سورات از طرف خلیفه ارامنه برای نادرشاه، تقاضای معافیت مالیات برای اوچ کلیسا و دیگر ونک‌ها، تعیین میزان پرداخت‌های دیوانی ونک‌ها و متعلقات آنان توسط محمد کاظم و کیل مالیاتی الکاء ایروان (س. ۹)

آزادی و امنیت رفت و آمد سپاهکلاهان، خادمان و انتقال اموالشان (س. ۱۰) ممنوع نمودن کارگزاران مالیاتی از گرفتن حقوق دیوانی اضافی از سپاهکلاهان و متعلقات کلیسا مانند آسیاب‌ها، داکین و غیره (س. ۱۱) تعیین مالیات قریه دوشانلو و قبارطو و چگونگی اخذ آن (س. ۱۲) درخواست دو تن از ملکان ایروان به نام‌های یعقوب جان و مکردوم (س. ۱۳) تعمیر کلیسا و به صدا درآوردن زنگ کلیسا و خواندن دعا، و خرید اسب و اشتر و قاطر به قیمت واقعی از ارامنه (س. ۱۴، ۱۵) ارامنه پس از مشرف شدن به اسلام ادعای میراث و شلتاق نمایند (س. ۱۶) جلوگیری از مسلمان نمودن ارامنه به جبر و ممنوع کردن تغییر دین ارامنه به مذهب

فرنگ (س. ۱۷ و ۱۸) عدم مزاحمت برای ارمنه‌ای که به تشویق خلیفه اوچ کلیسا از قلمروی عثمانی مهاجرت نموده و در روستای ارمنی‌نشین ارمنستان شرقی اسکان داده شده‌اند. (س. ۱۹) عدم دخل و تصرف در مذهب ارمنه و آزادی عمل در آداب و قوانین مذهبی خود (س. ۲۰) تغییر محل اقامت راهدار از ایروان به مکان اولی (س. ۲۱) جلوگیری از مطالبه خودسر غازیان و حکام از رعایای خلیفه اوچ کلیسا (س. ۲۲) ممنوع کردن فعالیت فرنگیان برای تغییر مذهب ارمنه (س. ۲۳) اقامت راهداری در ایروان؛ و افراط در شرب شراب و اجحاف به رعایای اوچ کلیسا (س. ۲۴) جلوگیری از انتقال ملک ارمنی از دیزاق به شروان به اجبار (س. ۲۵) معاف نمودن قریه قره کلیسا و زمین‌های موقوفی اوچ کلیسا و قره کلیسا از پرداخت مالیات دیوانی و عدم ممانعت سپاهکلاهان کلیسای مزبور به هنگام رفت و آمد برای انجام بعضی امور به اطراف (س. ۱۵، ۲۷، ۳۵، ۳۹، ۴۴، ۴۵، ۴۷)

از عوارضات، صادرات و مالیات به هر اسم و رسمی که باشد. (س. ۴۰ و ۴۱) توجه دادن بیگلر بیگی چخور سعد به دستورات پادشاهان سلف در جهت بهبود شرایط خلیفه اوچ کلیسا و ارمنه ایروان (س. ۴۲ و ۴۷) تقسیم نهر آب اوچ کلیسا (س. ۴۶) صفحات ۳۴۶ الی ۳۴۹ دریافت مطالبات ارمنه از کریم خان زند است که از نظر مضمون و محتوی می‌توان گفت شامل همه مواردی است که پیش از این به صورت فرمان‌های جداگانه در اسناد پیشین آمده است. با مرگ خلیفه یعقوب، خلیفه سیمون ایروانی همه تقاضاهای جامعه‌ی ارمنی را در یک فرمان از کریم خان دریافت نموده است. (س. ۴۹) ممنوع نمودن انتقال غله از نخجوان (س. ۵۰) ارسال پیشکش برای کریم خان زند توسط خلیفه سیمون (س. ۵۱) توجه به رفاه حال ارمنه و خلیفه اوچ کلیسا (س. ۵۳ و ۵۴) مطالبه نکردن مالیات غیرقانونی از اهالی اوچ کلیسا و برقراری روابط دوستانه با خلیفه اوچ کلیسا (س. ۵۵).

فرنگ (س. ۱۷ و ۱۸) عدم مزاحمت برای ارمنه‌ای که به تشویق خلیفه اوچ کلیسا از قلمروی عثمانی مهاجرت نموده و در روستای ارمنی‌نشین ارمنستان شرقی اسکان داده شده‌اند. (س. ۱۹) عدم دخل و تصرف در مذهب ارمنه و آزادی عمل در آداب و قوانین مذهبی خود (س. ۲۰) تغییر محل اقامت راهدار از ایروان به مکان اولی (س. ۲۱) جلوگیری از مطالبه خودسر غازیان و حکام از رعایای خلیفه اوچ کلیسا (س. ۲۲) ممنوع کردن فعالیت فرنگیان برای تغییر مذهب ارمنه (س. ۲۳) اقامت راهداری در ایروان؛ و افراط در شرب شراب و اجحاف به رعایای اوچ کلیسا (س. ۲۴) جلوگیری از انتقال ملک ارمنی از دیزاق به شروان به اجبار (س. ۲۵) معاف نمودن قریه قره کلیسا و زمین‌های موقوفی اوچ کلیسا و قره کلیسا از پرداخت مالیات دیوانی و عدم ممانعت سپاهکلاهان کلیسای مزبور به هنگام رفت و آمد برای انجام بعضی امور به اطراف (س. ۱۵، ۲۷، ۳۵، ۳۹، ۴۴، ۴۵، ۴۷)

جلوگیری از نزاع و گفت‌وگوی ارمنه جدید الاسلام با خانواده و اقوام خویش (س. ۲۸) اجحاف و زیادتی نکردن به تعدادی از قرای اوچ کلیسا در زمینه گرفتن حقوق دیوانی (س. ۴۵) ممنوع نمودن مسلمان کردن دختر و پسر ارمنه به اجبار (س. ۳۰) ممنوع نمودن دخالت شیخ الاسلام و قاضی ایروان در امور شرعی ارمنه - نکاح و طلاق. (س. ۳۱) ممنوع نمودن گرفتن راهداری و مطالبه اسب چاباری از عمله و خادمان اوچ کلیسا و کسانی که به زیارت آن می‌روند (س. ۳۲، ۳۳، ۴۳ و ۴۸) تعیین پنجاه تومان تبریزی مواجب سالانه برای شاه‌نظرخان ملک ورنده. (س. ۳۳) تأیید خلیفه اوچ کلیسا و تأکید بر انجام دستورات خلیفه اوچ کلیسا توسط سپاهکلاهان و ارمنه. (س. ۳۴) معاف نمودن قریه اوچ کلیسا

پی‌نوشت

- ۱ - به نقل از مقدمه «منتخباتی از یادداشت‌های ابراهام کاتوگی گوس، ترجمه عبدالحسین سینتا و استیفان هانانیان، وحید، ۱۳۴۷، صص ۶-۷
- ۲ - همان ص ۸
- 3 - K.p., kostikyan
- ۴ - کستیکیان، ک.پ.؛ متن فرامین فارسی ماتناداران، ج ۴، ایروان، نائیری، ۲۰۰۸، ص ۱۲۷
- ۵ - همان، ص ۳۳۰
- ۶ - س. ۱ مخفف سند شماره یک است و الی آخر